

Cite: Gladun, Oleksandr, Puhachova, Maryna, Aksyonova, Svitlana, & Krimer, Borys (2025). Відтворення населення після інтенсивних воєнних конфліктів [Population Reproduction After Intense Military Conflicts]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 3 (61), 3—24.

УДК: 314.1

JEL Classification: J610, L31, F22, R23

ОЛЕКСАНДР ГЛАДУН¹, чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
старш. наук. співроб., заст. директора з наук. роботи

E-mail: gladun.ua@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6354-6180

Scopus ID: 56682893300

МАРИНА ПУГАЧОВА¹, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

E-mail: maryni@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1680-4284

Scopus ID: 58633072000

СВІТЛАНА АКСЬОНОВА¹, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-0516-9078

Scopus ID: 57190218275

БОРИС КРИМЕР¹, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2103-6622

Scopus ID: 57190216225

ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПІСЛЯ ІНТЕНСИВНИХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ

Війни є невід'ємною складовою історії людства. Унікальність ситуації в Україні зумовлена тим, що масштабна тривала війна високої інтенсивності ведеться в країні, де демографічна ситуація відповідає Другому демографічному переходу. До цього часу масштабні воєнні конфлікти відбувались у країнах з незавершеним Першим демографічним

¹ Інститут демографії та досліджень якості життя імені Михайла Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

переходом. Цей факт ускладнює проведення історичних аналогій для визначення перспектив повоєнного демографічного відновлення в Україні. Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей відтворення населення у повоєнний період у країнах, які перебувають на різних етапах Першого демографічного переходу. Новизна роботи полягає у тому, що вперше концепцію демографічного переходу використано як інструмент аналізу перспектив на шляху демографічного відновлення у повоєнний період. Основними методами стали систематизація, узагальнення, структурно-логічний, порівняльний та графічний аналіз. Під час дослідження було проаналізовано основні характеристики демографічного розвитку до початку воєнного конфлікту та після його завершення в Іраку, Ірані, Сирії, Боснії і Герцеговині, В'єтнамі, Руанді. Чітко простежується, що високий рівень народжуваності та молода вікова структура населення напередодні війни сприяли швидкому поверненню на довоєнний рівень чисельності населення в Іраку, Ірані, В'єтнамі, Руанді попри втрати у війні, попри масштабну еміграцію, як це було у Сирії. Боснія і Герцеговина, хоча й не відновила чисельність населення, але наслідки війни були пом'якшені певним перевищенням народжуваності над смертністю у повоєнний період. Водночас певні обмеження у процесі порівнянь пов'язані з недостатністю необхідної інформації. Повне демографічне відновлення після потрясіння на кшталт війни, країни, яка завершила Перший демографічний перехід, має наднизьку народжуваність та прискорене старіння населення, зараз видається малоімовірним.

Ключові слова: війна, воєнний конфлікт, відтворення населення, демографічний перехід, народжуваність, смертність, структура населення.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Війни, конфлікти, природні й техногенні катастрофи та їх наслідки неодмінно відбиваються на демографічному розвитку країн, де сталися ці події. Унікальність сучасної ситуації в Україні зумовлена тим фактом, що повномасштабна довготривала війна високої інтенсивності ведеться в країні, населення якої характеризується демографічною поведінкою населення, що відповідає ознакам Другого демографічного переходу. Його ключовими рисами є низький та наднизький рівень народжуваності, розповсюдженість малодітності, поширеність позашлюбних народжень, зміщення дітородної та матримоніальної активності у бік старшого репродуктивного віку, підвищення рівня старіння населення, спрямованість на індивідуальне самовираження та якість життя тощо [1]. Система цінностей в сучасному суспільстві стає дедалі «індивідуалістично орієнтованою», відповідно до цього змінюються й норми демографічної поведінки [2].

До цього часу масштабні війни / воєнні конфлікти відбувалися переважно у країнах, де Перший демографічний перехід ще не завершився. Розпочата у цих країнах демографічна трансформація і ступінь її розгортання сформували умови, які визначали можливості (шанси) відновлення населення (його чисельності, структури, позитивних тенденцій) після проходження через потрясіння. Період, коли зниження смертності набуває стійкого характеру, найчастіше визнають за початок демографічного переходу, коли народжуваність може ще залишатися на високому рівні. Поступово зниження смертності прискорюється та, водночас, послаблюється дітород-

на активність, що зумовлює природний приріст населення, масштаби якого залежать насамперед від співвідношення народжуваності та смертності. Падіння народжуваності нижче рівня простого відтворення населення та зростання показників смертності, спричинене старінням населення, розглядається як завершення Першого демографічного переходу. Втім, серед науковців ведуться дискусії стосовно часу, який можна вважати закінченням Першого демографічного переходу, але факт його завершення не заперечується.

Фактично Україна стала першою країною, яка отримує досвід інтенсивної війни за умов Другого демографічного переходу. У зв'язку з цим проведення історичних аналогій для з'ясування можливостей повоєнного відновлення в Україні є вкрай складним завданням, а використання досвіду інших країн (особливо без його критичного аналізу) може привести до хибних висновків та очікувань. Однак й ігнорування такого досвіду є неприпустимим, оскільки за його допомогою з'являється можливість виявити ризики, перепони, виклики для подальшого демографічного розвитку країни.

У процесі дослідження Першого демографічного переходу насамперед аналізуються тенденції й темпи змін народжуваності та смертності, які визначають природний приріст / скорочення населення та відбиваються на його віковій структурі. Підмічено, що «чим пізніше в країні починається демографічний перехід, тим швидше він відбувається» [3], що значною мірою зумовлено глобалізацією та прискоренням перебігу процесів у часі. Попри однаковий узагальнений патерн перебігу демографічних процесів — що й уможливорює виокремлення певних етапів демографічного переходу — стартові позиції країн (зокрема, рівні народжуваності та смертності, чисельність населення), швидкість і характер змін можуть суттєво різнитися між країнами. Важливо дослідити як відновлювалося після тривалих воєнних конфліктів чи війн населення країн, що перебували на різних етапах демографічного переходу і мали різні передвоєнні показники чисельності та вікової структури населення, народжуваності, смертності, інтенсивності міграційного руху.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Представлене дослідження є продовженням попередніх досліджень і публікацій авторів, де розглядався досвід реалізації сімейної політики в країнах, на території яких відбувались воєнні дії, а демографічні характеристики наближались до українських [4], (але не були ідентичні ним), визначалась ймовірність підвищення рівня народжуваності в Україні завдяки повоєнному компенсаційному ефекту [5] (але, як показав час після публікації, окремі припущення виявились хибними, наприклад щодо тривалості війни і міграції), досліджувалась можливість оцінювання людських втрат під час російсько-української війни [6] (але подовження війни та посилення інтенсивності бойових дій та повітряних обстрілів / атак показують, що втрати можуть бути значно більшими), з'ясовувались можливості оцінки демографічних втрат у балканських

країнах [7] (але проблеми надійності статистичної інформації періоду війн ускладнюють проведення такої оцінки).

Дослідження демографічного розвитку країн, що мали досвід тривалих воєнних конфліктів, здебільшого зосереджуються на динаміці показників народжуваності та смертності [зокрема, 8, 9], що зумовлено доцільністю першочергової уваги саме до цих ключових демографічних процесів й обмеженістю статистичних даних у періоди воєнних подій, а також їх достовірністю. На сьогодні накопичено значну кількість наукових публікацій, де розглядаються наслідки впливу війни для окремих країн [10], або на окремі демографічні процеси [11].

Народжуваність і смертність визначають тип відтворення населення та впливають на його статеву-вікову структуру, зміни якої у бік швидкого збільшення чисельності, а відтак й частки, молодих контингентів можуть формувати передумови для виникнення конфліктів, що описується демографічною теорією війни [12, 13].

Окремі дослідники намагаються відійти від зв'язків між війною і конкретними демографічними процесами, а розглядають населення загалом. Щоправда, за філософським забарвленням у таких дослідженнях можна помітити тривогу щодо негативних сценаріїв розвитку людства. Наприклад, Б. Тайєр (B. Thayer) переконаний, що швидке зростання населення загрожує міжнародній стабільності та впливає на державну владу [14].

Найбільшою перепорою для проведення досліджень науковці вбачають відсутність надійної інформації у достатньому обсязі та за різними профілями для формування якісних висновків [15].

Основними **методами дослідження** є систематизація й узагальнення статистичної інформації, структурно-логічний, порівняльний та графічний аналіз. Оскільки для аналізу зв'язків між населенням і війною важливим є з'ясування структури і динаміки чисельності населення [14] та окремих демографічних процесів, проаналізовано демографічні профілі обраних країн. Для забезпечення коректності порівнянь використовували одне джерело статистичної інформації для різних країн і за різні роки: офіційні оцінки показників населення, підготовлені Відділом народонаселення Департаменту з економічних і соціальних питань Секретаріату Організації Об'єднаних Націй (ООН) [16].

У 2023 р. Гейдельберзький інститут досліджень міжнародних конфліктів (*Heidelberg Institute for International Conflict Research, HIICR*) задокументував загалом 369 конфліктів у всьому світі, причому з них 220 були насильницькими і 149 ненасильницькими. У порівнянні з 2022 р. кількість воєн у 2023 р. зросла з 20 до 22 і не змінилась кількість «обмежених воєн» [17].

Для порівняльного аналізу окрім України вибрано Ірак, Іран, Сирію, Боснію і Герцеговину, В'єтнам, Руанду. Критеріями відбору країн були: війна / воєнний конфлікт відбувалися за участю країни у період після Другої

світової війни, розпочались або тривали після 1970 р., мали інтенсивний характер й принаймні одна зі сторін була представлена урядом держави. Використовуючи масив даних «UCDP Dyadic Dataset version 24.1» [18, 19, 20] розглянуто 130 епізодів воєнних конфліктів, які відбулися за участю 67 країн у період з 1970 по 2023 рр. та були інтенсивними, що означає фіксацію від 1000 пов'язаних з воєнними діями смертей у рік спостереження. Окремі епізоди конфліктів виокремлено на основі показника «максимально точна дата, коли бойові дії в певному епізоді конфліктної активності досягли 25 смертей, пов'язаних з боями, на рік». Таким чином були визначені роки початку нових конфліктів та загострення тривалих.

Замість країн, які нині не існують й не представлені в демографічних даних ООН (це стосувалось таких країн як Південний В'єтнам, Північний Ємен, Родезія тощо), вказано наявні на їхній території в наш час. Також до підсумкового масиву даних не включено країни-партнери США по коаліції у війнах в Іраку та Афганістані (Австралія, Канада, Велика Британія) у зв'язку з незначною кількістю втрат.

У випадку кількох конфліктів на території однієї країни в один рік, вони об'єднувались в один конфлікт, а у випадку участі у конфлікті двох й більше урядів незалежних країн (як-от Вірменія та Азербайджан чи Індія та Пакистан), вказувались обидві сторони.

У рамках нашого дослідження увагу зосереджено на змінах у народжуваності, смертності, чисельності населення напередодні воєнного конфлікту, під час конфлікту (за наявності інформації) та після нього.

Метою дослідження є з'ясування особливостей відтворення населення у післявоєнний період у країнах, на території яких відбувались воєнні конфлікти високої інтенсивності, залежно від демографічного розвитку у цих країнах напередодні конфлікту.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше концепцію демографічного переходу використано як інструмент аналізу можливостей демографічного відновлення країн у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. На початку цього тисячоліття Дж. Колдуел і П. Колдуел (J. Caldwell & P. Caldwell) довели, що кожна країна чи населення переживає демографічний перехід унікальним чином, і це характеризується власними історичними, соціальними, культурними, економічними та технологічними перетвореннями [21].

Перехід від одного етапу до іншого характеризує еволюційний демографічний розвиток країни у мирні періоди історії. Логічно припустити, що країни з високими показниками народжуваності, зі значною часткою молоді у населенні мають кращі шанси на відновлення після потрясінь, подібних війні. Показником, який уможливорює порівняння рівнів народжуваності у населеннях з різною віковою структурою, є сумарний показник народжуваності (рис. 1).

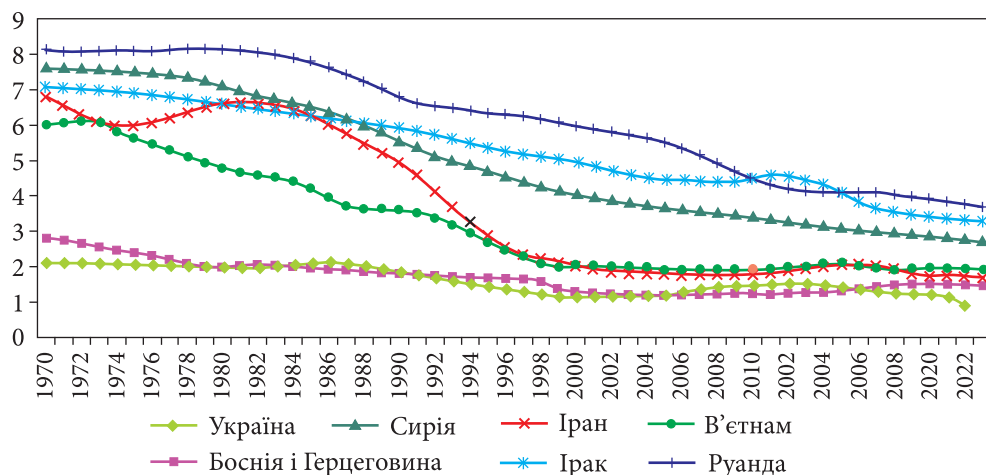

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності, Україна, Ірак, Іран, Сирія, Боснія і Герцеговина, В'єтнам, Руанда, 1970—2022 рр., народжень на 1 жінку

Джерело: [16, 20].

Рис. 2 відображає розташування країн у роки початку конфліктів залежно від значень сумарного показника народжуваності та медіанного віку.

Більшість країн під час конфліктів характеризувались високою й дуже високою народжуваністю та молодим населенням. Рис. 2 відображає унікальне становище України, де повномасштабне вторгнення РФ у 2022 р. відбулось на тлі найнижчого рівня народжуваності та порівняно високих значень медіанного віку населення, ніж це було коли-небудь раніше в історії.

Для України передвоєнного й воєнного періоду характерна наднизька народжуваність та високий рівень старіння населення. Фактично вперше воєнні дії відбуваються на території країни, медіанний вік населення якої перевищує 40 років. Більшість воєн досліджуваного періоду відбувались у країнах з молодим населенням та високою інтенсивністю народжуваності. Примітно, що кількість воєн у країнах, де медіанний вік населення менше ніж 20 років, вдвічі перевищує кількість країн, де він більший ніж 20 років. Приблизно у третині країн медіанний вік населення на момент початку війни був менший за 16 років, й лише у 7 війнах з 76 розглянутих медіанний вік населення був 30 й більше років. Медіанний вік понад 40 років спостерігався тільки в Україні на початку повномасштабного вторгнення РФ. У самій РФ у 2022 р. медіанний вік населення становив 39 років.

За наведеними характеристиками (станом на початок воєнних конфліктів) до України наближаються такі країни як Хорватія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Північна Македонія, де народжуваність знаходилась на рівні простого відтворення населення або ж вже була нижчою за цей рівень, та медіанний вік населення був близько 30 років або

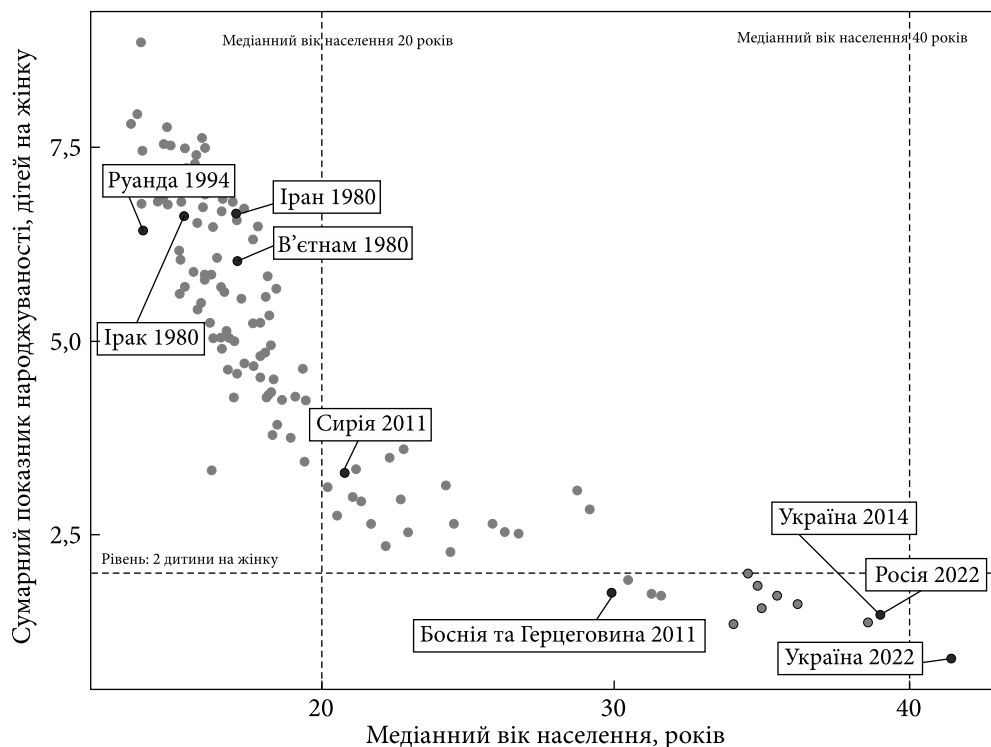

Рис. 2. Сумарний показник народжуваності та медіанний вік населення в країнах напередодні воєнних конфліктів, 1970—2023 рр.

Джерело: [16, 20].

більше. Однак навіть у цій групі країн показники України демонструють найбільший рівень старіння населення й найнижчу інтенсивність народжуваності.

Вибрані країни мають різні показники відтворення населення (табл. 1), зокрема, медіанний вік населення напередодні гострих фаз війни варіював від 14,5 років у Руанді у 1989 р. до 41,1 року в Україні у 2021 р.

Розглянемо більш детально ситуацію у кожній аналізованій країні.

Іран та Ірак. Воєнні конфлікти між цими країнами періодично виникали через суперечки країн щодо прикордонних питань, розбіжностей політичного, національного, релігійного характеру, боротьбу за гегемонію в Перській затоці [22]. Як зазначають деякі автори [23], саме демографічна структура двох країн мала прямий зв'язок із відносинами між ними. Велика ірако-іранська війна (інакше — Перша війна у Перській затоці) розпочалась у вересні 1980 р. після повномасштабного вторгнення Іраку в Іран. У 1988 р. під тиском міжнародної спільноти Ірак був змушений припинити наступальні дії, у серпні підписати перемир'я, але лише через два роки,

Таблиця 1. Ключові демографічні характеристики країн
напередодні й наприкінці війни, в останній рік доступної інформації

Характеристика моменту	Рік	Чисельність населення, тис. осіб	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Загальний коефіцієнт смертності, ‰	TFR*, (народжень на 1 жінку)	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років, обидві статі	Медіанний вік населення, років
Україна							
Перед війною	2013	46 178,2*	11,2	14,0	1,5	71,5	38,8
Перед повномасштабним вторгненням	2021	44 524,2*	7,0	17,1	1,1	71,6	41,1
Останній доступний рік	2023	38 024,4*	5,6	13,1	1,0	73,4	42,0
Боснія та Герцеговина							
Перед війною	1991	4454,7	15,1	7,5	1,8	71,8	29,1
Рік найвищої смертності	1993	4007,3	13,0	19,9	1,7	50,9	30,9
Кінець війни	1995	3649,1	10,7	9,1	1,7	70,2	32,1
Останній доступний рік	2023	3194,5	7,7	13,5	1,5	77,9	44,9
Сирія							
Перед війною	2010	22 230,3	28,7	3,8	3,4	73,5	20,7
Рік найвищої смертності	2015	19 711,4	21,3	8,2	3,1	63,3	18,4
Війна триває							
Останній доступний рік	2023	23 014,6	22,1	5,0	2,7	72,1	22,2
Іран							
Перед війною	1979	37 740,1	44,7	11,0	6,5	58,5	17,2
Рік найвищої смертності	1981	40 574,8	44,2	11,5	6,6	56,6	17,4
Кінець війни	1988	54 250,1	37,0	7,7	5,4	63,3	17,1
Останній доступний рік	2023	90 102,6	13,0	4,7	1,7	77,7	32,9

Перед війною Рік найвищої смертності Кінець війни Останній доступний рік	1979	12 966,4	41,0	8,4	6,7	64,4	15,3
	1988	16 711,2	39,4	11,2	6,1	56,7	15,8
	1988	16 711,2	39,4	11,2	6,1	56,7	15,8
	2023	44 590,2	25,7	4,1	3,2	72,3	20,3
Руанда							
Перед війною	1989	7077,3	45,3	15,0	7,0	49,5	14,5
Кінець війни	1994	8191,2	48,0	154,0	6,4	12,2	14,0
Рік найменшої чисельності населення	1995	5393,6	39,5	18,2	6,3	41,5	13,2
Рік повернення до довоєнної чисельності населення	2001	8247,8	42,1	14,3	5,9	49,5	15,7
Останній доступний рік	2023	13 802,6	28,3	5,9	3,7	67,8	19,4
В'єтнам							
Перед війною	1955	27 797,0	40,0	13,8	5,5	54,8	22,0
Рік вторгнення США	1965	36 673,5	37,1	12,5	6,2	57,0	17,7
Рік найвищої смертності	1972	42 969,4	36,4	15,2	6,1	51,9	17,3
Кінець війни	1975	45 896,3	35,1	9,8	5,6	61,9	17,6
Останній доступний рік	2023	100 029,1	13,8	6,6	1,9	74,6	32,4
РФ							
Перед війною	2013	144 439,6	13,3	13,0	1,7	70,6	37,4
Перед повномасштабним вторгненням	2021	146 188,0	9,7	16,7	1,5	69,8	38,9
Останній доступний рік	2023	145 675,4	8,9	12,3	1,4	73,2	39,5

Примітка: * TFR — сумарний показник народжуваності. Дані для України взято з [16] для можливості порівняння з іншими країнами, можуть відрізнятися від даних Державної служби статистики України та Інституту демографії та досліджень якості життя імені Михайла Птухи НАН України.
Джерело: [16].

у 1990 р., між країнами було відновлено дипломатичні відносини. За тривалістю, задіяними ресурсами і людськими жертвами ірако-іранська війна була однією з найбільших після 1945 р. Впродовж війни в Ірані загинуло близько 500 тис. осіб, а загальна кількість жертв для обох країн сягає понад 1 млн. До того ж було знищено цивільну інфраструктуру, спричинено значні обсяги екологічного забруднення [24]. Ч. Куржман з Університету Північної Кароліни в Чапел-Гілл пише про 500 тис. загиблих іракців та 750 тис. іранців, зауважуючи, що реальні втрати могли бути значно меншими, але все одно характеризуючи конфлікт як дуже кривавий [25].

Серед ключових демографічних змін в Ірані у другій половині ХХ ст. привертає увагу нерівномірна динаміка показників народжуваності (рис. 1). З початку 1960-х рр. мало місце помірне зниження рівня народжуваності, головним чином у міських районах (якраз у той період у країні поширювались програми планування сім'ї, якими користувалось більше третини заміжніх жінок) [8]. Зауважимо, що напередодні війни навіть перший етап демографічного переходу не можна вважати завершеним в Ірані. Хоча у 1960-х — на початку 1970-х рр. зниження коефіцієнтів смертності у країні випереджало зниження коефіцієнтів народжуваності, але у 1976 р. тенденція падіння народжуваності змінилась на зростання, й вже у найближчі три роки її рівень повернувся до рівня десятирічної давнини. Після Ісламської революції 1979 р. нове керівництво країни відмовилось від політики контролю за народжуваністю [8], що знівелювало зусилля, здійснені у період поширення програм сімейного планування [26]. Війна з Іраком «підігрівала пронаталістську атмосферу», заохочуючи сім'ї народжувати більше дітей, а відтак мати більше солдатів для створення «двадцятимільйонної армії» [26]. Підвищення народжуваності тривало до 1982 р., після чого змінилось різким падінням дітородної активності впродовж півтора десятиліття, яке, тим не менше, супроводжувалось приростом населення. Після війни уряд повернувся до практичних заходів для уповільнення зростання чисельності населення, включаючи надання послуг з планування сім'ї. Це сприяло подальшому падінню народжуваності: фактично за повоєнне десятиріччя сумарний показник народжуваності знизився у 2,5 раза, й вже у 1998 р. відповідав рівню простого відтворення, не перевершуючи його у наступну чверть століття. Доволі низький рівень народжуваності в Ірані викликав стурбованість, подібну тій, що перебуває у дискусійному полі науковців та політиків в Європі [27]. З 2012 р. уряд Ірану заявив про перехід до пронаталістської політики [28].

Варто звернути увагу на засторогу М. Дж. Аббасі-Шавазі (М. J. Abbasi-Shavazi), що коливання народжуваності до середини 1980-х рр. важко точно визначити через неповну статистику, погану порівнянність двох досліджень народжуваності, проведених у 1977 і 1991 рр., і недостатню точність ретроспективних оцінок, розроблених на основі переписів 1986 і 1996 рр. [26].

Чисельність населення Ірану впродовж ірако-іранської війни зросла з 27,7 млн у 1979 р. до 54,2 млн у 1988 р. й продовжувала зростати далі, до 90,1 млн у 2021 р. За повоєнні десятиліття медіанний вік населення зріс із 17,1 років до 32,9 років. Сумарний показник народжуваності з кінця 1990-х рр. знаходився близько 2 дитини у розрахунку на 1 жінку, з 2017 р. — 1,7 дитини (рис. 1).

Перед початком ірако-іранської війни, у 1979 р., чисельність населення в Іраку не перевищувала 13 млн осіб. Попри втрати, зростання рівня смертності (з 8,3 ‰ у 1979 р. до 10,8 ‰ у 1988 р.), зменшення рівня народжуваності (з 6,7 народжень у розрахунку на 1 жінку у 1979 р. до 6,0 у 1988 р.) та від'ємне сальдо міграції за увесь період конфлікту, чисельність населення наприкінці війни зросла на 29 %, а у 2021 р. у 3,4 раза перевищувала довоєнний рівень.

Демографічний перехід в Іраку все ще є далеким від завершення. Зниження показників народжуваності відбувається значно повільнішими темпами, ніж у описаному вище Ірані: якщо під час війни і в десятиліття перед нею значення сумарного показника народжуваності у цих країнах були близькими, то з кінця 1990-х рр. в Іраку показник у 2,0—2,5 раза вищий ніж у Ірані (рис. 1).

Воєнні конфлікти наступного після ірако-іранської війни періоду також не зупинили зростання чисельності населення. У 2008—2012 рр. навіть спостерігалось деяке зростання інтенсивності народжуваності. Ю. Курбаж (Y. Courbage) демографічну ситуацію в Іраку характеризує як «парадоксальну»: «зовні нав'язані війни та численні внутрішні громадянські війни, здається, збільшили чисельність населення, а не стабілізували його», а етап демографічного переходу описує як «демографічний контрперехід» [29]. На думку дослідника, «демографічна зброя» і «війна колисок» могли зіграти вагомую роль, оскільки окремі громади намагалися збільшити свою чисельність (переважно завдяки народжуваності), щоб нав'язати себе в політичній сфері та уникнути маргіналізації.

У 2021 р. рівень народжуваності в Іраку оцінювався як 3,2 дітей на жінку, що є доволі високим і сприяє розширеному відтворенню населення. За словами А. Бакаван (A. Bakawan), директорки Французького центру дослідження Іраку (*Centre Français de Recherche sur l'Irak — CFRI*), у країні відсутня освітня політика, відбувається опустелювання та виснаження нафтових запасів — на цьому тлі «демографічна проблема в Іраку» є одним із головних викликів найближчих років [30].

У Сирії у березні 2011 р. спалахнули протести проти режиму Башара Асада (відомі як «Арабська весна»). У 2012 р. влада Сирії розпочала бойові дії, а ООН вперше кваліфікувала ці події як громадянську війну [31]. Громадянська війна набула затяжного характеру. У воєнних діях взяла участь значна кількість різнорідних угруповань й були залучені інші держави,

насамперед США, Туреччина, Іран та РФ. Через 13 років після початку війни, у 2024 р., Башара Асада було вигнано з країни, проте ситуація все ще залишається неврегульованою.

Чисельність населення Сирії на початку 2011 р. (тобто напередодні війни) оцінювалася у 22,7 млн осіб. Воєнні дії спричинили загибель значної кількості цивільних, а також змусили велику кількість людей покинути Сирію. За оцінками Управління Верховного комісара ООН з прав людини, з березня 2011 р. по березень 2021 р. кількість загиблих цивільних у Сирії становила 306,9 тис. осіб [32]. Війна призвела до понад 4,5 тис. додаткових смертей немовлят [33]. У листопаді 2024 р. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців зареєструвало 4,96 млн сирійських біженців і шукачів притулку, зареєстрованих у всьому світі. Впродовж 2018—2022 рр. чисельність стабільно утримувалась на рівні 5,7 млн людей [34].

Стрімке підвищення загального коефіцієнта смертності з 3,7‰ у 2010 р. до 8,1 ‰ у 2014 р. було зумовлено воєнними втратами, а не старінням населення (як це відбувається у межах третього етапу Першого демографічного переходу). Висловлюється думка, що воєнний конфлікт порушив перебіг демографічного переходу в Сирії [35]. Сумарний показник народжуваності стабільно знижувався з 1970-х рр., проте під час війни знаходився на рівні близько 3 дітей на жінку, що забезпечувало розширене відтворення населення. Попри приріст показників смертності та значний міграційний убуток, чисельність населення Сирії відновилась упродовж десятиліття після початку війни й у 2023 р. перевищила довоєнний рівень.

Воєнні дії у В'єтнамі тривали впродовж кількох десятиліть, фактично, одна війна змінювалась іншою. Після закінчення Першої індокитайської війни (1945—1955 рр.) розпочалась Війна у В'єтнамі між Північним та Південним В'єтнамом, яка тривала 20 років (1955—1975 рр.) і супроводжувалась вторгненням військ США та підтримкою сторін іншими країнами (зокрема, СРСР та КНР) [36]. Війна призвела до значних людських втрат: кількість загиблих в'єтнамських бійців та цивільних коливається, за різними оцінками, від 970 тис. до 3 млн [37]. Н. Мізогучі (N. Mizoguchi) наводить докази зростання смертності серед молодих чоловіків під час війни, водночас відмічає, що зростання смертності серед дітей і населення загалом не спостерігалось [38]. Найвищі значення загального коефіцієнта смертності мали місце в період вторгнення США, в 1968—1974 рр.

У більшості праць, присвячених війні у В'єтнамі, зазначається, що для докладного дослідження демографічних змін не вистачає надійних статистичних даних. Більше того, деякі автори наголошують, що така інформація відсутня щодо усього XX ст. [15]. На думку М. Баненса (M. Banens), існує декілька причин: відсутність належної та своєчасної реєстрації демографічних подій, наявність політичного підґрунтя (до Другої світової війни збір даних проводила французька адміністрація, що зустрічало опір

у місцевих в'єтнамських еліт, а після відходу французької адміністрації в 1955 р. і до 1975 р. збирання даних було організовано окремо на півночі та на півдні, а демографічні показники використовували як аргументи в ідеологічному протистоянні між двома частинами країни [39].

Війна у В'єтнамі відбувалась на тлі високих показників народжуваності. Рівень смертності, хоча й залишався високим, але напередодні війни вже чітко проявилась тенденція його поступового зниження, що вказує на розпочатий демографічний перехід. Періодичні підвищення смертності протягом періоду воєнного конфлікту за високої інтенсивності народжуваності не змогли суттєво позначитись на динаміці чисельності населення, яка зростає з 27,8 млн у 1955 р. до 45,9 млн у 1975 р. Стійка тенденція зниження народжуваності розпочалась у країні вже після завершення війни й за три десятиліття її рівень спустився до 2 дітей на жінку. До того ж з 1981 р. активізувалась політика, спрямована на зниження народжуваності. Уряд рекомендував обмежуватися двома дітьми на сім'ю, народжених з інтервалом у 3—5 років і народженням першої дитини у віці не раніше 19 років. З 1988 р. дводітна сім'я стала офіційною політикою [40]. Однак всупереч зниженню народжуваності чисельність населення В'єтнаму продовжувала зростати й досягла 100 млн осіб у 2023 р.

Хоча динаміка показників відтворення населення у В'єтнамі відповідає моделям багатьох країн, що розвиваються, відбулося багато подій, які порушили цю модель: тривалі війни, державна політика та значний потік еміграції після 1975 р.

У 1990 р. у Руанді, країні на сході Африки, на тлі тривалого конфлікту між етнічними групами тутсі та хуту, спалахнула громадянська війна між урядовими силами та повстанцями Руандійського патріотичного фронту. Війна офіційно закінчилась у 1993 р., проте черговий етап протистояння після загибелі президента країни у квітні 1994 р. переріс у геноцид народу тутсі й поміркованих хуту. За понад три місяці було вбито, за різними оцінками, від 500 тис. [41] до 1 млн людей [42]. Г. Прюні (G. Prunier) наводить число 800 тисяч убитих [43]. Приблизно мільйон руандійців були внутрішньо переміщеними особами, а від 1,2 до 1,5 мільйона втекли до сусідніх країн [44]. За іншими оцінками, біженців у сусідніх країнах було близько 2 млн [45]. Воєнні дії завершилися у 1994 р.

Як вказують Д. де Вальке та П. Вервімп (D. De Walque & P. Verwimp) [46], надмірна смертність, особливо чоловіків, у 1994 р. різко вплинула на статеву-вікову структуру населення Руанди.

До геноциду 1994 р. населення Руанди стрімко зростало: з 2,1 млн у 1950 р. до 8,2 млн у 1994 р. Це зростання було зумовлено високими показниками народжуваності, які значно перевищували показники смертності. Стійка тенденція зниження інтенсивності народжуваності розпочалось близько 1980 р., але ще у 1994 р. сумарний показник народжуваності знаходився

на рівні 6,4 народжень на 1 жінку. Населення країни характеризувалось дуже молодою віковою структурою: 49 % було у віці молодше 15 років [47]. Геноцид вплинув на контроль народжуваності (до 1994 р. доступ до контрацепції мали 13 % населення, а згодом — лише 4 %), що, поміж іншим, було зумовлено й загибеллю медичних працівників. Проте вже в 2008 р. контрацепцію використовували 27 % руандійців [48].

Після геноциду поступове зниження інтенсивності народжуваності продовжувалось, але рівень все ще залишається високим (4,5 дитини на жінку в 2010 р., 3,7 дитини на жінку в 2023 р.). Чисельність населення відновилась до тієї, що мала місце перед геноцидом, менш ніж за десятиліття, й продовжила зростати. Згідно із переписом населення та житлового фонду Руанди, у 2022 р. населення складало вже 13,3 млн осіб [49].

Війна 1992—1995 рр. у Боснії і Герцеговині була найбільш кривавою серед усіх балканських конфліктів кінця XX ст. Війна між урядом Боснії, боснійськими хорватами та боснійськими сербами стала частиною процесу розпаду Югославії [50]. Угода, підписана у березні 1994 р. у Вашингтоні, та Дейтонська угода, підписана у грудні 1995 р., припинили війну й дали змогу зберегти єдину державу, що складалась з Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської. Оцінка кількості жертв війни у Боснії і Герцеговині ускладнена відсутністю надійних даних і коливається від 27,4 до 102,3 тис. людей [7]. Під час воєнних дій мали місце акти геноциду. Зокрема, під час геноциду у Сребрениці загинули 8 тис. чоловіків і хлопчиків [51]. У грудні 1995 р. з близько 4,3 млн довоєнного населення 900 тис. (тобто майже 21 %) стали біженцями в сусідніх країнах і Західній Європі, та ще 1,3 млн були внутрішньо переміщеними особами [51].

Згідно із переписом населення у колишній Югославії, на території Боснії і Герцеговини у 1991 р. було зареєстровано 4 377,0 тис. осіб [52]. На момент закінчення війни чисельність населення в країні була меншою за довоєнну на 18,2 %. Найбільша чисельність населення в повоєнний період мала місце через 7 років після завершення війни, але була меншою за довоєнний рівень на 6,1 %. Міграційний убуток у період війни значно перевищив природний убуток. За результатами перепису населення та житлового фонду 2013 р. в країні проживало 3 531,1 тис. осіб [53], а в 2023 р. населення Боснії та Герцеговини оцінювалось у 3 194,4 тис. осіб.

У дослідженнях подальшого демографічного розвитку країни акцентується увага на значних міграційних втратах, які становили майже чверть чисельності населення Боснії і Герцеговини у 2016 р. Масштабна еміграція призвела до скорочення чисельності найактивніших репродуктивних контингентів населення, а це зумовило зниження кількості народжень, зростання смертності та старіння населення [54].

Сучасний демографічний розвиток характеризується стабільним природним убутком населення, викликаним низькими значеннями показників на-

роджуваності й зростанням загального коефіцієнта смертності в умовах старіючого населення (частка осіб у віці 60 років й більше досягла 30 % у 2023 р.)

Аналіз показників відтворення населення під час та після воєнних дій вказує на те, що відновлення чисельності населення країни пов'язано з етапом демографічного переходу, на якому знаходиться країна. В Ірані, Іраку та В'єтнамі, попри тривалі війни й помітне зростання показників смертності, чисельність населення впродовж конфліктів не зменшувалась. У Руанді, яка знаходилась на більш ранньому етапі демографічного переходу й характеризувалась вкрай високою інтенсивністю народжуваності, чисельність населення повернулась до попередніх показників, хоча втрати були дуже вагомими — лише за короткий період геноциду чисельність населення зменшилась на третину (орієнтовно), близько 10 % загинуло (за іншими оцінками — від 6,1 % до 12,2 %). Структура населення залишалась молодою (рис. 3), а для відновлення чисельності населення до рівня періоду перед геноцидом знадобилось усього-навсього сім років.

У Сирії основним чинником скорочення населення була зовнішня міграція: за сім перших років війни кількість вибулих з країни перевищила кількість прибулих на 6 млн людей. У наступні шість років поверталось у країну більше людей ніж виїжджало, завдяки чому кількість мігрантів поза Сирією скоротилось до 3 млн. Найнижча чисельність населення, зафіксована через п'ять років після початку війни, була на 17 % менше за довоєнний рівень. Зростання чисельності населення розпочалось на тлі інтенсивних міграційних процесів та війни, що тривала; повернення до довоєнного рівня відбулось за сім років.

У Боснії та Герцеговині, яка з усіх розглянутих країн на момент війни знаходилась на більш пізньому етапі демографічного переходу, чисельність населення до довоєнного рівня не відновилась. Однак впродовж 15 років по завершенні війни мав місце природній приріст, що згодом змінився стійким убутком чисельності населення. До того ж упродовж семи років спостерігався міграційний приріст населення, який також змінився стабільним міграційним убутком, спричиненим соціально-економічними труднощами розвитку.

Україна напередодні повномасштабної війни мала наднизьку народжуваність, кількість померлих у 2021 р. у 2,6 раза перевищувала кількість народжених (у доковідному 2019 р. це співвідношення дорівнювало 1,9), а старіння населення пришвидшувало темпи.

Ще раз підкреслимо, що усі країни проходять демографічний перехід, але у різний час і з різною швидкістю. Очікується, що внаслідок цього повсюдно відбуватиметься зниження народжуваності та старіння населення. На певному етапі період зростання чисельності населення внаслідок природного приросту зміниться його природним убутком. Багато країн, насамперед розвинених, уже пройшли через такі зміни. Наслідки втрат, які

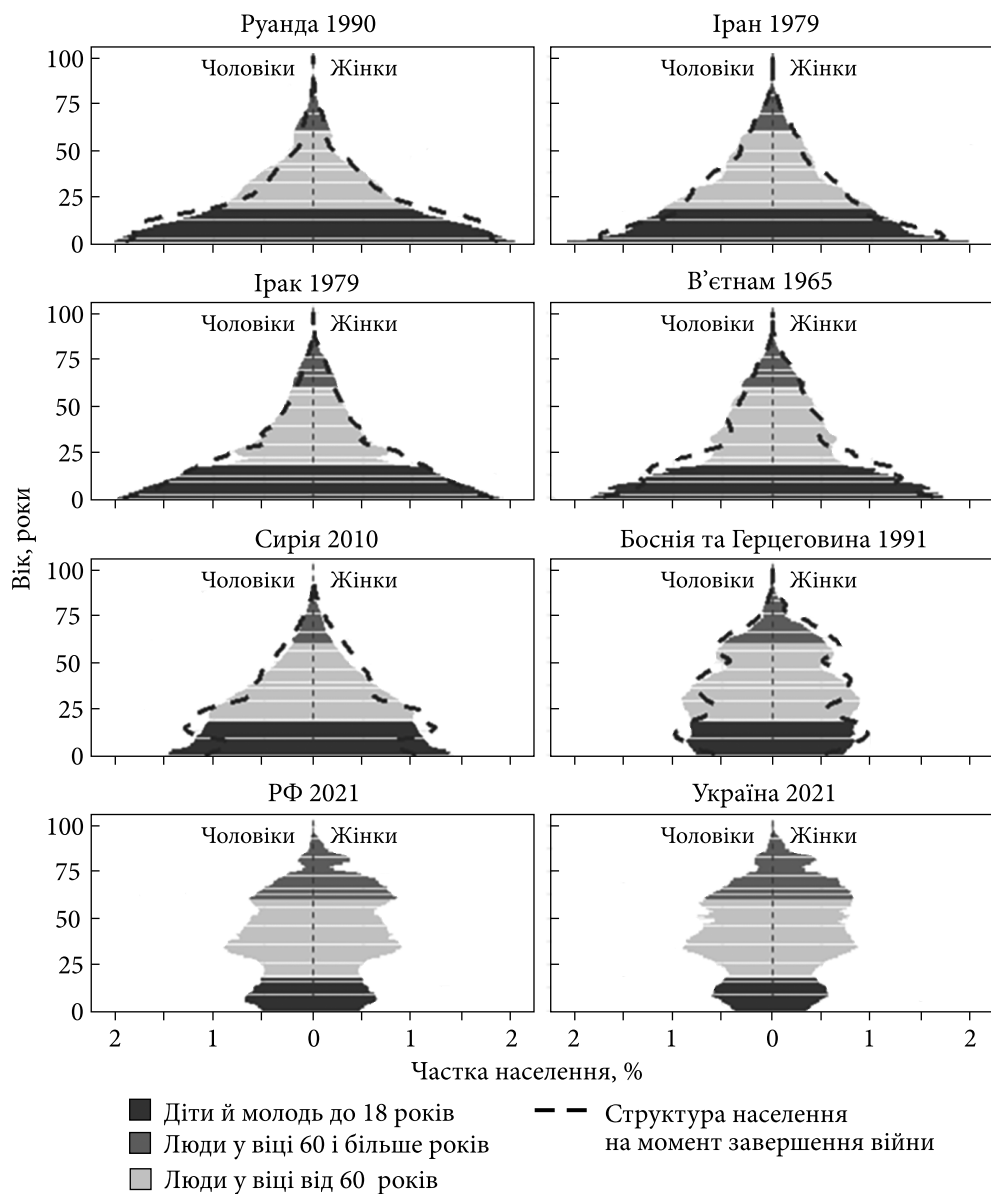

Рис. 3. Статеві-вікова структура населення вибраних країн напередодні та на момент завершення війни на їх території
 Джерело: [16].

завдають масштабні війни, безпосередньо залежить від етапу демографічного переходу. Якщо на ранніх етапах, коли рівень народжуваності ще залишається високим, навіть доволі значні втрати відновлюються у відносно короткий період, то на пізніх етапах, коли народжуваність спускається

нижче рівня простого заміщення, а смертність підвищується через збільшення кількості людей старших вікових груп, можливості для відновлення чисельності населення відчутно зменшуються, а в подальшому вичерпуються.

Висновки та напрями подальших досліджень. У прогнозах оцінок змін народжуваності та чисельності населення у повоєнний період в Україні неможливо цілковито орієнтуватись на жодну з країн, на території яких відбувались воєнні конфлікти, оскільки ці країни перебували (на момент конфлікту) на різних етапах Першого демографічного переходу (й, відповідно, мали різний демографічний потенціал), натомість в Україні спостерігаються ознаки Другого демографічного переходу, серед яких найбільш виразними є наднизький рівень народжуваності та порівняно високий середній / медіанний вік населення.

На жаль, необхідно констатувати, що вивчення характеристик відтворення населення ускладнюється обмеженнями статистичної інформації (особливо у воєнні та перші повоєнні роки): найчастіше публікуються оцінки, а не фактичні дані, застосовуються різні методичні підходи до оцінювання демографічних втрат, до уваги беруться різні набори демографічних характеристик. До того ж різний характер бойових дій, різні тривалість війни або її інтенсивної фази, охоплення території та залучення у війну населення, умови довоєнного демографічного розвитку безумовно впливають як на динаміку демографічних процесів, так й перспективи відновлення населення країн. Зважаючи на ці фактори, у дослідженні здебільшого акцент зроблено на тенденціях демографічних процесів, спрямованості їх змін, аніж оцінюванні.

Більшість воєн відбувались у країнах з молодим населенням та високою дітородною активністю, завдяки чому, попри інтенсивність бойових дій та чисельні втрати, чисельність населення у Іраку, Ірані, В'єтнамі, Руанді продовжувала зростати. У Сирії у змінах динаміки чисельності населення ключову роль відігравали міграційні процеси, але перевищення народжуваності над смертністю сприяло швидкому зростанню чисельності населення. Важливо зазначити, що воєнні конфлікти порушували природний перебіг демографічного переходу. У Боснії і Герцеговині негативні наслідки воєнного конфлікту були значно пом'якшені перевищенням кількості народжених над кількістю померлих упродовж 15 років після завершення війни.

Зміни демографічної поведінки, описані в рамках Другого демографічного переходу, не сприяють природному відновленню населення, тому необхідним є пошук нових рішень та інноваційних підходів у формуванні демографічної політики.

Наступним кроком дослідження має бути розширення кола країн, на території яких відбувались воєнні конфлікти, та з'ясування особливостей їх демографічного розвитку напередодні воєнного конфлікту, під час та після його завершення, а також вплив воєн на демографічну політику держав.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Van de Kaa, D. J. (2001, June). Second demographic transition: Concepts, dimensions, new evidence. Paper presented at the meeting in Bad Herrenalb, Germany. http://www.demogr.mpg.de/papers/workshops/010623_paper04.pdf
2. Mezentseva, N., & Kondras', N. (2015). Second demographic transition: Origins and concepts. *Economic and Social Geography. Collection of Scientific Papers*, (73), 51—56. <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2015.73.51-56>
[Мезенцева, Н., & Кондрас', Н. (2015). Другий демографічний перехід: витоки та концепції. *Економічна та соціальна географія. Збірник наук. праць*. (73), 51—56].
3. Gladun, O. M. (2018). Essays on the demographic history of Ukraine in the 20th century. Kyiv: NAS of Ukraine, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies, 224 p. <https://idss.org.ua/monografii/Gl.pdf>
[Гладун, О. М. (2018). Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ: НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж ім. М. В. Птухи, 224 с.].
4. Krimer, B. (2023). Family policy in post-war conditions: Conclusions for Ukraine. *Demografia ta sotsialna ekonomika. Demography and Social Economy*, 4 (54), 3—20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.04.003>
[Крімер, Б. (2023). Сімейна політика в повоєнних умовах: висновки для України. *Демографія та соціальна економіка*, 4 (54), 3—20].
5. Aksyonova, S. (2022). Rebound in fertility in Ukraine: Expectations, factors, obstacles. *Demography and Social Economy*, 4 (50), 3—22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>
[Аксьонова, С. (2022). Компенсаційний приріст народжуваності в Україні: очікування, чинники, перепони. *Демографія та соціальна економіка*, 4 (50), 3—22].
6. Puhachova, M. V. (2024). The Russian-Ukrainian war: The possibility of assessment of demographic losses. *Statistics of Ukraine*, 1, 61—68. [https://doi.org/10.31767/su.1\(104\)2024.01.06](https://doi.org/10.31767/su.1(104)2024.01.06)
7. Gladun, O. M., & Puhachova, M. V. (2024). Demographic losses of the Balkan countries resulting from the wars. *Demography and Social Economy*, 3 (57), 3—23. <https://doi.org/10.15407/dse2024.03.003>
[Гладун, О. М., & Пугачова, М. В. (2024). Демографічні втрати балканських країн унаслідок воєн. *Демографія та соціальна економіка*, 3 (57), 3—23].
8. Abbasi, M. J., Mehryar, A., Jones, G., & McDonald, P. (2001). Revolution, war and modernization: Population policy and fertility change in Iran. *International Union for the Scientific Study of Population*. https://iussp.org/sites/default/files/Brazil2001/s20/S20_P01_Abbasi.pdf
9. Aghajanian, A. (1991). Population change in Iran, 1966–86: A stalled demographic transition? *Population and Development Review*, 17 (4), 703—715. <https://doi.org/10.2307/1973603>
10. Staveteig, S. E. (2011). Genocide, nuptiality, and fertility in Rwanda and Bosnia-Herzegovina (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). <https://escholarship.org/uc/item/0t58z112>
11. Abu-Musa, A. A., Kobeissi, L., Hannoun, A. B., & Inhorn, M. C. (2008). Effect of war on fertility: A review of the literature. *Reproductive Biomedicine Online*, 17 (Suppl 1), 43—53. [https://doi.org/10.1016/s1472-6483\(10\)60189-7](https://doi.org/10.1016/s1472-6483(10)60189-7)
12. Brooks, D. J., et al. (2019). The demographic transition theory of war: Why young societies are conflict-prone and old societies are the most peaceful. *International Security*, 43 (3), 53—95. https://doi.org/10.1162/isec_a_00335
13. Population Reference Bureau (PRB). (2009, November 12). Discuss online: Does a young age structure thwart democratic governments? <https://www.prb.org/resources/prb-discuss-online-does-a-young-age-structure-thwart-democratic-governments/>

14. Thayer, B. A. (2009). Considering population and war: a critical and neglected aspect of conflict studies. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 364 (1532), 3081—3092. <https://doi.org/10.1098/rstb.2009.0150>
15. Banister, J. (1993). Vietnam: Population dynamics and prospects (Indochina Research Monograph No. 6). Institute of East Asian Studies, University of California, Berkeley. https://digitalassets.lib.berkeley.edu/ieas/IRM_06.pdf
16. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2024). World population prospects 2024. <https://population.un.org/wpp/>
17. The Heidelberg Institute for International Conflict Research. (2023). Conflict barometer 2023. https://hiik.de/wp-content/uploads/2024/12/coba23_v3.pdf
18. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). (2024). UCDP dyadic dataset version 24.1. <https://ucdp.uu.se/downloads/dyadic/ucdp-dyadic-241-xlsx.zip>
19. Davies, S., Engström, G., Pettersson, T., & Öberg, M. (2024). Organized violence 1989—2023, and the prevalence of organized crime groups. *Journal of Peace Research*, 61 (4).
20. Harbom, L., Melander, E., & Wallensteen, P. (2008). Dyadic dimensions of armed conflict, 1946—2007. *Journal of Peace Research*, 45 (5).
21. Caldwell, J. C., & Caldwell, P. (2001). Regional paths to fertility transition. *Journal of Population Research*, 18, 91—117. <https://doi.org/10.1007/BF03031884>
22. Nikolaev, S., Yuskiv, Kh., & Velichko, O. (2019). A Review of the Conflicts Between Iran and Iraq. *International Relations, Public Communications and Regional Studies*, 2 (6), 97—107. <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/114/104>
[Ніколаєв, С., Юськів, Х., & Величко, О. (2019). Огляд конфліктів між Іраном та Іраком. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 2 (6), 97—107].
23. Ndahetwa, B. O. (2023). The effect of demography as a strategic resource on Iran-Iraq relations. In 2nd International Selçuk Scientific Researches Congress. <https://www.researchgate.net/publication/375029863>
24. Encyclopaedia Britannica. (2025, April 25). Iran-Iraq war 1980—1988. <https://www.britannica.com/event/Iran-Iraq-War>
25. Kurzman, C. (2013, October 31). Death tolls of the Iran-Iraq war. <https://kurzman.unc.edu/death-tolls-of-the-iran-iraq-war/>
26. Abbasi-Shavazi, M. J. (2001). The fertility revolution in Iran. *Population & Societies*, (373), 1—4. <https://shs.cairn.info/journal-population-and-societies-2001-10-page-1?lang=en>
27. Lavasani, S. (2021, June 3). Iran's fertility rate alarmingly low. *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/461656/Iran-s-fertility-rate-alarmingly-low>
28. Asadisarvestani, K., & Sobotka, T. (2023). A pronatalist turn in population policies in Iran and its likely adverse impacts on reproductive rights, health and inequality: A critical narrative review. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 31 (1), 2257075. <https://doi.org/10.1080/26410397.2023.225707532>.
29. Courbage, Y. (2022). The recent Iraqi demography: Between demographic transition and ethno-confessional differences. French Research Centre on Iraq (CFRI). <https://www.cfri-irak.com/en/article/the-recent-iraqi-demography-between-demographic-transition-and-ethno-confessional-differences-2022-06-27>
30. Bakawan, A. (2023). Iraq is on the verge of a demographic disaster. Centre français de recherche sur l'Irak (CFRI). <https://cfri-irak.com/en/article/iraq-is-on-the-verge-of-a-demographic-disaster-2023-08-28>
31. Loft, P., Sturge, G., & Kirk-Wade, E. (2023). The Syrian civil war: Timeline and statistics (Research Briefing). House of Commons Library, UK Parliament. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9381/>
32. UN Human Rights Office (2022, June 28). UN Human Rights Office estimates more than 306,000 civilians were killed over 10 years in Syria conflict. <https://www.ohchr.org/en/>

- press-releases/2022/06/un-human-rights-office-estimates-more-306000-civilians-were-killed-over-10
33. Kešeljović, A., & Spruk, R. (2024). Estimating the effects of Syrian civil war. *Empirical Economics*, 66, 671—703. <https://doi.org/10.1007/s00181-023-02470-2>
34. UNHCR (2024, November 7). Operational data portal: Syria. <https://data.unhcr.org/en/situations/syria>
35. Shuraiki, M. (2020). Demographic rupture and prospects of population dynamics in Syria. *Istishraf: The Arab Center for Research and Policy Studies and the Doha Institute for Graduate Studies*, 5(5). <https://istishraf.dohainstitute.org/en/issue05/Pages/art05.aspx>
36. Hastings, M. (2018). *Vietnam: An epic tragedy, 1945—1975*. Harper Collins. <https://www.harpercollins.com/products/vietnam-max-hastings?variant=32116775583778>
37. Chiarini, G. (2022). Ecocide: From the Vietnam War to International Criminal Jurisdiction? *Procedural Issues In-Between Environmental Science, Climate Change, and Law*. *Cork Online Law Review*. <https://ssrn.com/abstract=4072727>
38. Mizoguchi, N. (2010). The consequences of the Vietnam War on the Vietnamese population (Doctoral dissertation, University of California). <https://escholarship.org/uc/item/0sh7j7s9>
39. Banens, M. (1999). Vietnam: A reconstitution of its 20th century population history. *HAL Open Science*. <https://hal.science/hal-00369251>
40. Johansson, A., Thi Hoa, H., The Lap, N., Diwan, V., & Eriksson, B. (1996). Population policies and reproductive patterns in Vietnam. *The Lancet*, 347, 1529—1532. [https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736\(96\)90676-5.pdf](https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736(96)90676-5.pdf)
41. Des Forges, A. (1999). *Leave none to tell the story: Genocide in Rwanda*. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/report/1999/03/01/leave-none-tell-story/genocide-rwanda>
42. Reydam, L. (2020). ‘More than a million’: The politics of accounting for the dead of the Rwandan genocide. *Review of African Political Economy*, 48 (168), 235—256. <https://doi.org/10.1080/03056244.2020.1796320>
43. Prunier, G. (1999). *The Rwanda crisis: History of a genocide* (2nd ed.). Fountain Publishers Limited. <https://web.archive.org/web/20140416173909/http://books.google.com/books?id=O3aNPwAACAAJ>
44. Legros, D., Paquet, C., & Nabeth, P. (2001). The evolution of mortality among Rwandan refugees in Zaire between 1994 and 1997. In: H. E. Reed & C. B. Keely (Eds.). *Forced migration & mortality*. National Academy Press. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK223348/>
45. UNHCR (2000). *The State of the World's Refugees 2000: Fifty years of humanitarian action — Chapter 10: The Rwandan genocide and its aftermath*. <https://www.unhcr.org/media/state-worlds-refugees-2000-fifty-years-humanitarian-action-chapter-10-rwandan-genocide-and>
46. Walque, D., & Verwimp, P. (2010). The demographic and socio-economic distribution of excess mortality during the 1994 genocide in Rwanda. *Journal of African Economies*, 19(2), 141—162. <https://doi.org/10.1093/jae/ejp029>
47. Kabagwira, A., & Tallon, F. (1991). Pauvrete et demographie au Rwanda [Poverty and demography in Rwanda]. *Imbonezamuryango*, 22, 10—18. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12284739/>
48. Wadhams, N. (2010). Progress in Rwanda's drive to slow population growth. *The Lancet*, 376 (9735), 81—82. [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(10\)61063-X/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(10)61063-X/fulltext)
49. National Institute of Statistics of Rwanda. *Thematic Report: Post Enumeration Survey* (2022). <https://www.statistics.gov.rw/data-sources/censuses/Population-and-Housing->

- Census/fifth-population-and-housing-census-2022/rphc5-thematic-reports/rphc5-thematic-report-post-enumeration-survey
50. UNHCR (1999). The humanitarian operation in Bosnia, 1992—1995: Dilemmas of negotiating humanitarian access. <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/3ae6a0c58.pdf>
 51. United Nations (2024, April). Security Council hears of progress in Bosnia despite ‘worrying’ trend of genocide denial. <https://news.un.org/en/story/2024/04/1149211>
 52. Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (1992). Popis stanovništva 1991. <https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>
 53. Eurydice (2023, November 27). Bosnia and Herzegovina. 1.3. Population: Demographic situation, languages and religions. European Union. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/population-demographic-situation-languages-and>
 54. Pasalic, S., & Pasalic, D. (2016). Migration losses of Bosnia and Herzegovina and demographic aging. *IJASOS: International E-Journal of Advances in Social Sciences*, 2 (6), 650—658. <http://ijasos.ocerintjournals.org/en/download/article-file/261786>

Стаття надійшла до редакції журналу 20.05.2025

Oleksandr Gladun, Dr. Sc. (Economics), Senior Research Fellow,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Deputy Director,
Mykhailo Ptukha Institute for Demography and Life Quality Research of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6354-6180
Scopus ID: 56682893300

Maryna Puhachova, Dr. Sc. (Economics), Senior Research Fellow, Chief Researcher
Mykhailo Ptukha Institute for Demography and Life Quality Research of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. T Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: maryni@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1680-4284
Scopus ID: 58633072000

Svitlana Aksyonova, PhD (Economics), Leading scientific worker
Mykhailo Ptukha Institute for Demography and Life Quality Research of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

Borys Krimer, PhD (Economics), Senior Researcher
Mykhailo Ptukha Institute for Demography and Life Quality Research of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2103-6622
Scopus ID: 57190216225

POPULATION REPRODUCTION AFTER INTENSE MILITARY CONFLICTS

Wars are an integral part of human history. The uniqueness of the situation in Ukraine lies in the fact that a large-scale, prolonged, high-intensity war is taking place in a country whose demographic situation corresponds to the Second Demographic Transition, whereas until now, large-scale military conflicts have occurred in countries with an incomplete First Demographic

Transition. This fact complicates drawing historical analogies to determine the prospects for post-war demographic recovery in Ukraine. The aim of the study is to identify the characteristics of population reproduction in the post-war period in countries that are at different stages of the First Demographic Transition. The novelty of the work lies in the fact that, for the first time, the concept of the demographic transition is used as a tool to analyze the prospects for demographic recovery in the post-war period. The main methods used were systematization, generalization, structural-logical analysis, comparative analysis, and graphical analysis. The study analyzed the main characteristics of demographic development before the outbreak of armed conflict and after its end in Iraq, Iran, Syria, Bosnia and Herzegovina, Vietnam, and Rwanda. It is clearly evident that a high fertility level and a young age structure of the population on the eve of war contributed to population growth in Iraq, Iran, Vietnam, and Rwanda despite war losses, or to its rapid recovery despite large-scale emigration, as was the case in Syria. Bosnia and Herzegovina, although it did not restore its population size, experienced mitigated consequences of the war due to a certain excess of births over deaths in the post-war period. At the same time, certain limitations in making comparisons are related to the insufficiency of the necessary data. Full demographic recovery after a shock such as war appears unlikely for a country that has completed the First Demographic Transition, has an ultra-low birth rate, and is experiencing accelerated population aging.

Keywords: war, military conflict, population reproduction, demographic transition, fertility, mortality, population structure.